

ГОЛОД 1946–1947 рр. В УКРАЇНІ: ВПЛИВ НА СВІДОМІСТЬ ТА ПОВЕДІНКУ НАСЕЛЕННЯ

Після переможного завершення війни населення радянської країни увійшло в мирне життя сподіваючись, що за порогом війни залишилось усе найважче, а в масовій свідомості виник образ майбутнього без протиріч та напруги. Стимулом для його розвитку була надія на краще життя, яка викликала небувалий оптимізм, емоційне завзяття народу, що дозволило правлячій партії досить швидко вирішити основні завдання відбудови¹. Однак ейфорія перемоги з її духом свободи й ідеологізацією минулого мирного існування була розвіяна реальними життєвими обставинами. Вже у 1946–1947 рр., внаслідок економічної (зокрема, в галузі сільського господарства) політики ВКП(б), виникає штучний голод. Він забрав із собою сотні тисяч людських життів, спотворив, як і голодомор 1932–1933 рр., моральні норми й життєві цінності, але, разом із тим, посилив критичні настрої у радянському суспільстві, викликав прихований та відкритий спротив громадян існуючій політичній системі.

Від голоду 1946–1947 рр. найбільше постраждало населення 16 східних областей України, а також Ізмаїльської і Чернівецької областей. Його спричинили несприятливі погодні умови: сильна посуха, дуже низький врожай, мала кількість та недосконалість техніки, але, головним чином, намагання виконати за таких критичних обставин надмірно високий план хлібозаготівель, який у липні 1946 р. було збільшено з 340 млн. пудів до 362,7 млн. пудів збіжжя. До цього спонукало те, що у перший післявоєнний 1946 р. Й. Сталін і його оточення шляхом максимального розширення посівних площ та підвищення норм хлібоздачі всіма категоріями господарств розраховували отримати таку кількість зерна, яка б забезпечила амбіційні плани зростання промислового і оборонного потенціалу СРСР, надання продовольчої допомоги країнам з табору “народної демократії” та скасування карткової системи постачання населення, введеної в період війни². Тому вже з весни 1946 р. керівництво республіки, виконуючи вказівки союзного центру, розпочинає “битву за врожай”.

У цих умовах перед владою постала проблема ідейної якості осіб, які займали посади голів колгоспів та управлінців районного рівня, від яких залежало наскільки швидко і як буде виконуватись план хлібоздачі. Виявилось, що сумлінність низових працівників була далеко не такою, якою її хотіли бачити в ЦК КП(б)У. Більшість з них, звичайно, з ентузіазмом намагалися виконувати спущені з гори плани, деякі, використовуючи своє службове положення, займалися крадіжками зерна для власного збагачення, але були й такі, які в масовому порядку почали приховувати частину зерна від хлібозаготівель, хоча знали і переконувались на прикладі інших, що в разі виявлення подібних фактів

численними уповноваженими та перевіряючими, вони будуть засуджені за пунктами 7 і 14 статті 58 як “шкідники і саботажники”³.

Опір голів колгоспів надто жорсткій хлібозаготівельній кампанії попри звинувачення органів суду і прокуратури в ігноруванні подібних “злочинних дій”, активно придушувався⁴. Відповідно до інформації прокурора УРСР Р. Руденка в 1946 р. та першому кварталі 1947 р. в Україні судовими органами, за ініціативи головне районних прокуратур, виконкомів, комітетів КП(б)У, уповноважених Міністерства заготівель СРСР, місцевих газет була розглянута 1681 справа про злочини голів колгоспів. З цієї кількості справ впродовж вересня–жовтня 1946 р., тобто в розпал кампанії із заготівлі зерна, в Прокуратуру УРСР поступило й було перевірено нею 1325 справ – 79%. Засуджено за ними до різних термінів і видів покарання – 1312 голів (99,1%). Найбільше випадків притягнення голів колгоспів до кримінальної відповідальності було в Чернігівській, Полтавській, Сталінській, Київській, Кам’янець-Подільській, Ворошиловградській, Одеській областях (65%)⁵. Більшість засуджених голів колгоспів працювали на своїх посадах лише впродовж одного–двох років, причому 70,4% з них (934 особи) були учасниками й інвалідами Вітчизняної війни. До того ж, кожен четвертий з засуджених (27,2%) був членом ВКП(б)⁶.

Ще навесні 1946 р. мешканці села почали потерпати від голоду, оскільки на вироблені трудовні майже не отримували зерна. Про свою скруту й біди селяни висловлювались у листах, зокрема до родичів, що служили в армії. Повідомлялося про примусову позику державі, відбирання продуктів, худоби, речей, масове опухання і смертність від голоду. Ситуація порівнювалась із 1933 р. Люди волали про допомогу: “...Дорогой муж ...мы скоро подохнем с голода... Приезжай и заberi нас отсюда, ибо я не имею надежды, что переживу эту весну... я и дети имеем только на тебя надежду, что ты вырвешь нас из этого пекла...” (Кам’янець-Подільська область); “...Милентий, помоги нам, а то я пухну с голода со всеми своими детьми...” (Одеська область). Військова цензура МДБ УРСР при перегляді поштової кореспонденції за час з 10 квітня по 15 травня 1946 р. виявила 7330 подібних листів із скаргами на нестачу харчів. Найбільше їх було надіслано з Київської (3557 листів), Кіровоградської (2815), Кам’янець-Подільської (589), Запорізької (171), Вінницької (125) областей⁷. З кожним місяцем ситуація в республіці погіршувалася і в кінці вересня міністр держбезпеки УРСР Савченко доповідав ЦК КП(б)У про виявлення вже 44431 листа зі скаргами населення на посуху, несплату за працю й голод. Зокрема, з Київській області їх було надіслано 15507, Вінницької – 13011, Кіровоградської – 6751, Житомирської – 4676, Чернігівської – 2924, Кам’янець-Подільської – 1562⁸. Більше 1000 листів із скаргами на продовольчі труднощі було виявлено військовою цензурою у грудні–листопаді 1947 р. при “обробці” кореспонденції в лави радянської армії з Полтавської області⁹.

З посиленням голоду у наступні місяці, висловлювання людей у листах стають все гострішими. Серед населення, і не лише сільського, наростало розчарування політикою ЦК ВКП(б) й прийшло розуміння, що від радянської влади, за яку люди боролися на фронтах війни, не надійде ніякої допомоги: “Дети! Хлеба и овощи погорели, и мы голодаем. Мать ходила собирать колоски в поле, там, где уже собраны снопы. Председатель колхоза Скорыч ее побил, отобрал мешок и перерубил жилы у нее на руке, теперь она ею не может работать”¹⁰; “...Безвыходное положение, хоть бери детей потрави, и сама ложись под поезд...” (Вінницька область); “...Есть ...нечего. Сельсовет налоги тянет, и не знаем, как быть...” (Кам’янець-Подільська область); “...Демобилизовался, приехал домой, но лучше меня б убили на фронте, чем мучиться дома, где умирают все с голода. ...Не вижу никакой помощи со стороны государства” (Ізмаїльська область)¹¹.

Іншим більш дієвим виявом реакції людей на нестачу продовольства і голод став масовий виїзд населення із районів, що страждали від посухи в Західну Україну за сільськогосподарськими продуктами. Він почався ще в лютому 1946 р., а влітку почав становити загрозу для влади не лише за масштабами явища, а й за його наслідками. Населення з Харківської, Дніпропетровської, Херсонської, Полтавської, Вінницької та інших областей України, а також ряду областей Білорусії й Росії переїжджало із села в село західного регіону¹², який не був колективізований¹³ й розповідало правду про становище в колгоспах, голод, невиплати за вироблені трудовні, сильно заважаючи таким чином проведенню агітації “переваг” колгоспного ладу. На лютий 1947 р. в західних областях України відновили лише 507 колгоспів з 2866, які були створені тут у 1939–1940 рр.¹⁴. Тож вислови типу: “В колгоспах немає сенсу працювати, тому що хліб забирають”, “Де колгоспи – там немає хліба”, “Добре вам, що у вас землю не відібрали”, “У нас землю забрали в колгосп. Почекайте – ось і у вас будуть колгоспи – тоді будете знати”¹⁵ – цьому процесу сприяти аж ніяк не могли й місцеве населення залишалось байдужим до радянських господарчо-політичних ініціатив.

Деякі з приїжджих тимчасово наймалися на роботу за харчі, деякі залишалися на зовсім, але більшість побувши два–три місяці й скупивши за гроші чи вимінявши за речі хліб, крупу, картоплю чи інші продукти, поверталися додому. Серед них, звичайно, була категорія людей, які їздили не з крайньої потреби, а з метою наступного перепродажу цих продуктів на місцевих базарах, на що влада звертала особливо свою увагу.

Приїжджі зосереджувалися в основному в районах, де проходила залізниця. Їх кількість невпинно збільшувалася, про що свідчила офіційна статистика. Якщо в червні 1946 р. органи транспортної міліції УРСР зняли лише з товарних потягів 62 тис. 400 осіб, то за дві декади липня – вже 97 тис. 633 особи. Зокрема, у Львівській області, як свідчив секретар обкому КП(б)У І. Грушецький, в Краснянський район щоденно в червні прибувало 300–400

осіб, головне жінок, в Жовковський – 80–100 осіб, Глинянський – 100–150 осіб, Городокський – 40–50 осіб. Також багато колгоспників зупинялося в населених пунктах Івано-Франківського, Бродського, Поніковецького, Львівського сільського та інших районів області. До того ж внаслідок голоду та необлаштованості життя на нових місцях в область у “неорганізованому порядку” прибували переселенці з Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Одеської, Ворошиловградської і Тернопільської областей¹⁶.

Для протидії напливу населення в Західну Україну керівництво республіки вживало заходи, які б дозволили зменшити потік мас і ліквідувати шкоду, що завдавали приїжджі авторитету радянської влади у західному регіоні. Так, 31 липня 1946 р. Рада міністрів УРСР заборонила продаж хліба на базарах колгоспами, колгоспниками й одноосібниками аж до виконання ними плану хлібоздачі державі з врожаю 1945–1946 рр. Тож для боротьби з тепер вже незаконним перевезенням селянами хліба залізницею органи транспортної міліції УРСР почали організовувати на великих залізничних станціях спеціальні загороджувальні загони, які не дозволяли продавати й купувати на базарах зерно й борошно. Органам МДБ і МВС при виявленні людей, які поширювали антирадянські й “наклепницькі” розмови, спрямовані проти колгоспного ладу, доручалось арештувати їх і судити¹⁷.

Однак, оскільки ситуація в республіці погіршувалася, тисячі людей продовжували їхати у Західну Україну і в наступному 1947 р. Навесні, крім продуктів харчування, селяни конче потребували ще й посівного матеріалу. Зокрема, у Вінницькій області, як повідомляв секретарю обкому КП(б)У Стахурському завідувач обласного відділу охорони здоров'я Лобанов, щоденно з кожного села виїздили і поверталися десятки й сотні селян, частина з яких здійснювала свої поїздки систематично, одна за одною. Тривали вони в середньому 2–3 тижні¹⁸. В області було сім залізничних станцій (Козятин, Жмеринка, Вапнярка, Рудниця, Гайворон, Калинівка, Погребище), де постійно скупчувалася велика кількість людей. Так, лише у березні на станції Козятин щоденно продавалося близько 9 тис. білетів, а за підрахунками санітарної служби і транспортної міліції через вокзал з транспортними потягами їхало ще 18–20 тис. осіб, тобто більше 25 тис. осіб у день. Ще більший потік людей проходив через Жмеринку, оскільки його поповнювало населення з Бессарабії та Одеської області. Люди перебували у виснаженому стані, багато хто дорогою вмирав; внаслідок тривалих поїздок, ночівлі на залізничних вокзалах та у переповнених вагонах усі були вкрай завошивлені. Санітарна служба також біла на сполох через поширення тифу¹⁹. Проте таким чином вижити в умовах голоду було чи не найпростіше.

В той час як частина населення їхала за продуктами й поверталася, інша намагалася врятуватися від голоду втечею з села. Поодинці або цілими сім'ями селяни кидали домівки й направлялися у міста²⁰, чи менш постраждали від посухи райони. За даними Міністерства сільського господарства УРСР з 1 січня 1946 р. по 1 січня 1947 р. кількість працездатних жінок і підлітків до 16 років у колгоспах України зменшилася

на 283,9 тис. осіб²¹. Хто ж не наважувався тікати, але й не бажав померати з голоду у колгоспах, влаштовувався працювати на місцевих підприємствах чи установах, які забезпечували своїх робітників картками на продтовари. Однак такий шлях порятунку виявився недалекоглядним, оскільки держава суттєво зменшила у вересні 1946 р. кількість осіб, особливо у сільській місцевості, які забезпечувалися пайком. З призначенням у березні на пост секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича ситуація не покращилася. За його підписом низовим партійним та держорганам було розіслано лист ЦК КП(б)У, в якому їм доручалося надавати допомогу правлінням колгоспів у поверненні назад у господарства колгоспників. Без виданих у колгоспі документів сільські мешканці тепер не могли ніде влаштуватися на роботу²². Так була поставлена ще одна перепона на шляху селян до виживання.

Екстремальні умови голоду мали стресовий характер впливу на суспільство, вони несли загрозу як фізичному, так і психологічному здоров'ю особи. В ситуації небезпеки, постійного напруження, невпевненості у завтрашньому дні, відчаю зазнала кардинальної зміни поведінка людей, яка призвела до руйнації соціальних, правових, моральних норм та ціннісних орієнтацій. Одним з проявів такої руйнації стало залишення батьками своїх дітей, причому робилося це часто привселюдно. Дітей кидали на дорогах, у сільрадах, в райздороввідділах, в яслях, лікарнях, біля дитбудинків, в райвиконкомках, відділах МВС тощо. В основному це були малюки від новонароджених до 4-ри річного віку. Про характерний випадок доповідав у лютому 1947 р. секретар Чечельницького райкому КП(б)У Вінницької області В. Грабовський. Він наводив приклад, коли в райздороввідділі опухла від голоду вдова принесла двох дітей у вкрай виснаженому стані й з окриками: – „Дівайте їх, де хочете!”, залишила приміщення²³.

Проте свідченням ще більшого відхилення поведінки людини в умовах голоду від усталених норм життя став канібалізм та вживання у їжу людських трупів²⁴. З метою виживання дехто переступав межу людськості і, щоб прогодуватися, вбивав власних чи чужих дітей, членів своїх сімей, жебраків, дехто їв уже померлих родичів. Траплялися випадки, коли вбивства людей чинились для виготовлення і наступного продажу продуктів харчування. Вбивали навіть 12–13-річні діти. При цьому не всі з тих, то наважувався на подібні вчинки були виснажені чи у стані, близькому до божевілля. За перше півріччя 1947 р. органи МВС УРСР на території 15 областей республіки зафіксували 130 випадків людодства та 189 випадків трупоїдства. Найбільш частими вони були в Ізмаїльській (відповідно 53 і 82 випадки), Дніпропетровській (16 і 21), Одеській (10 і 2), Сталінській (11 і 15) областях²⁵. Виявити справжню кількість подібних фактів в той час, коли люди вмирали сотнями тисяч, було неможливо, проте навіть ті випадки, які влада зафіксувала свідчать, що це страхітливе явище було поширене у всіх регіонах України, де панував голод.

Незважаючи на голод й скрутне продовольче становище більшості населення України, влада досить успішно провела у лютому 1947 р. таку важливу

політичну кампанію, як вибори до Верховної Ради УРСР. З остраху перед можливими протестами людей, оскільки лунали висловлювання невдоволення, або про те, що „голосувати будете без нас, ми не доживемо до виборів” по республіці скликалися спеціальні пленуми і наради парткомів усіх рангів, збори пропагандистів і агітаторів з метою нейтралізації негативних настроїв. У результаті вибори пройшли спокійно і за „блок комуністів і безпартійних” проголосувало 99,47% виборців²⁶. Але навіть 0,52% тих, хто був проти, а це 111832 особи, було досить багато, хоча менше, ніж у 1946 р., коли проти виставлених кандидатів від України у Верховну Раду Союзу РСР голосувало 178552 виборці. Люди висловлювали своє невдоволення не стільки недемократичністю процедури голосування за єдиних кандидатів, скільки нестерпними умовами життя. Воно виражалось у формі написів на виборчих бюлетенях, які виявляли після відкриття виборчих скриньок. Частина громадян у такий спосіб намагалася звернути увагу посадовців на своє вкрай важке становище: „Нагодуйте народ”, „Врятуйте від голоду”²⁷. Зокрема, в інформаційному повідомленні до ЦК КП(б)У про підсумки виборів на Полтавщині секретар обкому партії з пропаганди В. Волгін констатував, що на багатьох бюлетенях були типові приписки: „Дайте хліба, хочу їсти!”, „Я буду голосувати за того, хто дає життя, а не голод”, „Товаришу депутат! Дайте хліба – гину!”²⁸.

З початку 1947 р. критичність настроїв, як сільських, так і міських жителів все ж зростала, про що з тривогою спецслужби доповідали керівникам республіки. Так, на Полтавщині, колгоспник сільськогосподарської артільі „Певний шлях” Кобелецького району Ф. Колісник у приватній розмові заявляв: „Нам говорили, коли ми їхали з фронту: ви будете забезпечені і ваші сім’ї також. Ось нас і забезпечили. Так, питається, за що ж ми воювали, за що ми стали каліками, а інші голови поклали? За те, щоб бути голодними і пухнути з голоду?”. Більш категоричними були слова жительки Полтави М. Андрусенко: „Просто вирішили виморити людей голодом; наша держава має достатню кількість хліба, але зовсім не проявляє піклування про людей”²⁹. З метою всебічного виявлення подібних настроїв та реакції населення на голод МВС УРСР доручило Управлінню боротьби з бандитизмом збирати усю інформацію, що стосувалась цієї проблеми. Ще з 20 грудня 1946 р. працівники управління розпочали роботу, пов’язану з аналізом, узагальненням і надсиланням її у вищі органи державної влади³⁰. Однак маючи таку інформацію керівництво республіки реагувало не на факти катастрофічного становища людей, а на те, що загрожувало існуючій політичній системі і порядкам, які у ній панували.

Голод суттєво вплинув на криміногенну ситуацію, особливо збільшилась кількість грабунків особистого майна громадян і продовольства. У другій половині 1946 р. та першій половині 1947 р. кримінальні злочини такого характеру в країні становили 70%. Все нагадувало війну за шматок хліба голодних проти голодних (В. Зима), оскільки городяни грабували село, а сільські мешканці – місто. Об’єктами нападів ставали магазини, сховища, бази, а також помешкання

і господарчі будівлі жителів міст і сіл. Йшли грабувати, часто із зброєю в руках, організовуючись у групи, робітники, службовці, колгоспники, військовослужбовці, члени ВКП(б), комсомольці і вчорашні фронтовики, які раніше не вчиняли навіть дрібних крадіжок³¹.

Населення з острахом виходило на вулицю. У Вінницькій області, наприклад, було встановлено, що грабунками займались місцеві жителі з Бершадського, Ольгопільського, Чечельницького, Плисківського, Оратівського районів. Зокрема, у Бершадському районі у жовтні 1946 р. була заарештована група з 17 осіб, мешканців Бершаді й села Флорино, які працювали на виробництві. Вони вчинили вісім пограбувань і вбивство³².

Влада досить дієво відреагувала на таку ситуацію з настанням літа, коли почались масові крадіжки зернових голодним населенням. До „закону про п'ять колосків” від 7 серпня 1932 р., яким передбачалося покарання 10-річним ув'язненням того, хто самовільно зрізав чи зібрав на полі десяток колосків, взяв кілограм зерна, додавалися укази президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. „Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного й суспільного майна” та „Про посилення охорони особистої власності громадян”. Відповідно до них мінімальний строк позбавлення волі за крадіжку, привласнення чи розтрату державного майна складав від 7 до 10 років, а за повторний чи здійснений групою осіб подібний злочин – до 25 років виправно-трудових робіт³³. Розпочалася небувала кампанія боротьби з розкрадачами і в найкоротший термін суди провели тисячі показових процесів. Тож через пів року, внаслідок того, що населення не припиняло крадіжок зерна навіть попри загрозу довготривалого позбавлення волі, тюрми й табори країни були переповнені. Всього ж за кримінальні злочини у 1947 р. в СРСР покарали більш ніж 1,3 млн. осіб³⁴. Найбільш поширеним видом злочинів стали дрібні крадіжки, що стосувалося у першу чергу зерна.

Реакція населення на нову хлібозаготівельну кампанію 1947 р., маючи досвід минулого року, була набагато різкішою й різнобічною за своїми проявами. Усі боялися найстрашнішого – повторення голоду, тому змінюється характер настроїв, посилюється критика дій влади, стає агресивнішою поведінка. Про ворожі антирадянські прояви керівництву республіки регулярно доповідали спецслужби та секретарі обласних комітетів КП(б)У в звітах про політичні настрої людей.

Серед населення почали відкрито лунати звинувачення у бік влади. Так, в Лозоватській сільраді Ново-Пражського району Кіровоградської області колгоспник М. Горбенко у розмові з селянами заявив: „З якого часу існує радянська влада, то народу життя немає й очікувати його немає чого. Що зберемо то все вивезуть, а народ знову буде голодати. Далі існувати ми так не можемо, а при комунізмі ще буде гірше”. За своє висловлювання колгоспник був арештований³⁵. Така ж доля спіткала колгоспника Онуфрієвського району М. Баранова, що звернувся з прямим запитанням-докором до райпрокурора

Макаренка і начальника РВ МВС Тарасюка: „До каких пор вы будете забирать весь хлеб у нас и отдавать Сталину”³⁶. У бідах народу і виникненні голоду обвинувачувались комуністи та місцевий апарат, що жив за рахунок простих людей: „Коммунисты забрали весь хлеб, а теперь мы умрем с голода” (Кіровоградська область)³⁷, „...Если город Сталино представит одной семьей, то в нем на одного работника, производящего материальные ценности, приходится 10 тунеядцев – работников облисполкома, обкома партии, комсомольских и профсоюзных комитетов и других, все они, не производя ничего, кушают в пять раз больше тех людей, которые добывают уголь и хлеб. И такое положение по всей стране... Они поделали из нас бродяг, превратили весь народ в скот...” (Сталінська область)³⁸. Матері картали своїх дітей за їх рішення вступити в цей скрутний для основної маси населення час у комуністичну партію: „Я узнала, что ты без моего разрешения вступил в партию. Для меня очень обидно. Ты должен был спросить совета матери. Я не одобряю твой поступок. Ты партийный, а я здесь страдаю без хлеба. Людей судят за колоски, за кражу хлеба, соломы” (Херсонська область)³⁹.

Попри кращий врожай, ніж у 1946 р. з настанням жнив 1947 р. ситуація з продовольством залишалася досить скрутною, що впливало на настрої та поведінку людей. Доповідаючи в управлінні з перевірки партійних органів при ЦК КП(б)У про політичні настрої населення завідувач оргінструкторським відділом Миколаївського обкому КП(б)У Віщун зазначав, що в період жнив „антирадянські елементи” намагалися будь-що зірвати чи загальмувати виконання „першої заповіді перед державою”, тобто хлібозаготівлі. Для досягнення мети вони поширювали думку, що крадіжки в колгоспах не є злочином, і „красти можна, особливо тепер”. Навіть один з колгоспних партторгів (Казанковський район, колгосп „15 років ВЛКСМ”) на запитання: – „Почему вы слабо ведете борьбу с расхитителями?”, відповів: – „Теперь такое время – не украдешь, не проживешь”. У його колгоспі була відмічена масова участь колгоспників у крадіжках зерна⁴⁰.

На селі крали зерно, незаконно збирали чи зрізали колоски як прості колгоспники, так і голови колгоспів, сільрад, секретарі партійних чи комсомольських організацій. Чим вища посада, тим більше було можливостей для привласнення зерна, особливо, якщо з цією метою об’єднувалось декілька осіб. Нерідко крадіжки здійснювались із застосуванням зброї. Займались ними, звичайно ж, і голодні жителі міст.

Вияв реакції людей на голод знайшов своє відображення і в народному фольклорі: “До колгоспу не піду, /Бо я знаю ту біду. /Колгосп – рідна мати, /Не вкрадеш, не будеш мати. /Виконала п’ятирічку: /Бери торбу, або в річку. /Дають грами, /Щоб не розібралися з ділами”; “Усе літо проробила – /Кіло проса заробила, /На стакани продала – /Холостяцьке віддала. /Тепер треба вербуватись, /Щоб на плаття пристаратись”⁴¹. Мізерний заробіток, необхідність красти чи тікати з колгоспу – не широкий арсенал засобів для селянина, щоб прожити у післявоєнному колгоспі.

Особливістю поведінки населення під час хлібозаготівельної кампанії 1947 р. на відміну від більш голодного 1946 р. є те, що набуває поширення така

форма спротиву політиці влади на селі, як вбивства голів колгоспів та партійно-радянського активу, якщо останні були надто заповзятими у виконанні розпоряджень цієї влади. Офіційно такі дії класифікувалися керівництвом держави як терористичні акти чи бандитизм. Основним мотивом вбивств та замахів була помста за активне проведення хлібозаготівлі й за переслідування тих, хто вимушено займався крадіжками зерна. Крім цього, спалювались помешкання, господарчі будівлі, нищилась домашня худоба активістів і голів. Іншою загрозою для влади стали загони ОУН і УПА, які проникали із Західної України і також убивали місцевий актив та голів колгоспів, грабували токи, зерносклади, кооперації⁴². Представники спецслужб і слідчих органів намагалися будь-що встановити виконавців чи завадити подібним терористичним актам і їм це часто вдавалось, оскільки нерідко наміри вбивства проголошувались відкрито й при свідках. Зокрема, за 20 днів – з кінця вересня до середини жовтня 1947 р. в Дніпропетровській, Полтавській, Запорізькій, Житомирській, Київській областях органи МДБ завадили здійсненню 13 замахів на партійно-радянський актив у колгоспах, арештувавши осіб, які намагалися їх учинити⁴³.

Як і попереднього року, у 1947 р. владі прийшлося зіткнутися під час хлібозаготівлі з небажанням деяких керівників колгоспів, районних партійних і радянських органів сумлінно виконувати розпорядження республіканського та союзного центру. Цих керівників звинувачували у саботажі, оскільки вони затулювали молотью і здавання зерна державі, знову приховували його, заплутували облік, списували, залишали як втрати на полях, видавали на трудодні та використовували на внутрішні потреби більше дозволених 15%. Наприклад, у Кам'янець-Подільській області за період жнив було притягнуто до відповідальності 185 осіб: голів колгоспів – 72, голів сільрад – 13, директорів МТС – 8, бригадирів колгоспів – 23, секретарів парторганізацій колгоспів – 21, секретарів райкомів КП(б)У – 5, голів райвиконкомів – 2 та інших робітників – 41. З них виключено з партії – 30 осіб, переведено з членів ВКП(б) у кандидати – 5, засуджено – 8, знято з роботи – 17, на інших було накладено партійні стягнення⁴⁴.

Також, як і влітку 1946 р., практикувались диверсії: навмисно псувались комбайни, молотильні агрегати, у покоси чи у робочі частини машин підкидалися металеві предмети, міни, гранати тощо.

Але й цими засобами арсенал народної непокори не вичерпувався. Влада зіткнулася ще й з проблемою анонімних листів, агітаційних листівок та відкритої агітації громадян проти радянського устрою. Зокрема, Г. Петров, секретар Кіровоградського обкому КП(б)У, інформував у серпні 1947 р. секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича про активізацію під час виконання плану хлібозаготівлі „ворожих елементів з числа колишніх куркулів, націоналістів, колишніх німецьких помічників, сектантів, які в деяких районах і колгоспах проводили ворожу агітацію і прихований саботаж, а в окремих випадках чинили активні дії, а також намагалися у своїй антирадянській роботі використовувати окремих відсталих, з низьким

рівнем політичної свідомості з середовища робітників, селян і службовців⁴⁵. У анонімках та агітаційних листівках виражалися протестні настрої людей, які не бажали миритися із своїм важким становищем та політикою, що на той час домінувала в республіці. Анонімки надсилювалися як на адресу місцевих керівників, так і в центральні органи влади. Часто їх регулярно писали одні і ті ж особи, причому дехто, не обмежуючись цим, вдавався ще й до відкритої агітації своїх поглядів, направлених проти колгоспного ладу, хлібозаготівлі тощо. Подібна “нерозсудливість” останніх сприяла владі у здійсненні заходів з їх швидкого виявлення і нейтралізації шляхом арешту. Так, з 20 вересня по 10 жовтня 1947 р. органи МДБ УРСР арештували у східних областях України 126 осіб, які проводили антирадянську агітацію, з метою зриву здавання зерна державі. Багато анонімок з погрозами вбивства надсилювалося чи підкидалося колгоспним активістам⁴⁶.

В агітаційних листівках, які розвішувались чи залишались у громадських місцях лунали заклики саботажу, не працювати у колгоспах, красти. Наприклад, в Підвисоцькому районі Кіровоградської області на будівлі Полінайської сільради була вивішена листівка з військовою стилістикою наступного змісту: “Товарищи колхозники и колхозницы! Воруйте хлеб по всех фронтах, где б он вам не попадался, тащите беспощадно, без мер и границ на это, а кто будет отбирать у вас, тому будет собачья смерть”⁴⁷. Проте найбільш загрозливими для влади були листівки із закликами до відкритої антирадянської боротьби: “Дорогие замученные в большевистской и фашисткой неволе украинцы и украинки!.. Нет слов, чтобы можно было выразить нашу неволю... Кучка большевистских наемников жестоко посмеялась над тобой, несчастный народ. Ты воевал за Сталина, за колхозное рабство, за большевистский рай, а дети твои пухнут с голода на родной украинской земле. ...Народ, проснись, расправь свои руки, и никакая сила не сломит тебя в борьбе. Счастья и зажиточной жизни нам никто не даст, если мы это сами не завоюем. ...Смерть кровавому большевизму. Да здравствует свободная, вольная, независимая Украина! Народ, создавай подпольные партизанские организации, вооружайся, уничтожай большевистских угнетателей, приberi власть в свои руки!”⁴⁸, “Червоноармійці! Організуйте революційну боротьбу проти Сталіна під гаслом: ...Геть тиранів і диктатуру Сталінської кліки! Смерть Сталіну!” (Вінницька область), “...Більшовики хочуть викликати в Україні голод, подібно, як це було в 1930–1933 рр., коли загинуло понад 7 млн. українців. Чи хочете, щоб жили Ви і Ваші діти? Чи хочете мати чим прогодувати худобу? ...Коли так – тоді є вихід один: все, що тільки можливо – ховайте! Не давайте нічого з України ворогові! Допмагайте сусід сусідові! Ваша праця – ваш хліб! Українські повстанці” (Кам’янець-Подільська область)⁴⁹.

Досить небажаним для влади було також поширення впродовж 1947 р. чуток про наближення чи початок війни з капіталістичними країнами (в основному з США, Англією та Туреччиною), у якій Радянський Союз мав неминуче зазнати поразки. Ці чутки існували в багатьох областях України, де

населення потерпало від нестачі продовольства і голоду⁵⁰. Спецслужби фіксували у висловлюваннях людей недовіру до влади й розуміння того, що голод був спричинений не посухою, а радянським державним устроєм⁵¹.

З метою протидії зростанню антирадянських проявів і настроїв та поширенню чуток, крім власне репресивних кримінально-процесуальних заходів, у республіці проводилась маса зборів та роз'яснювальних бесід з селянами й робітниками силами тисяч агітаторів і пропагандистів, які переконували населення у перевагах радянського способу життя над ворожим капіталістичним. Успіху цих кроків сприяло те, що під кінець 1947 р. план хлібозаготівлі внаслідок кращого врожаю ніж попереднього року виконувався, у селян перестали відбирати останнє, тож поступово вияв народної непокори почав затихати і морально-психологічний клімат суспільства ставав «здоровішим», тобто адекватним радянським ідеологічним настановам. Вдовольняючись мінімумом, який давала держава, більшість населення поверталася до звичного життя, й тих, хто наважувався висловити свою незгоду з діями влади, ставало все менше. Проте голод вкотре негативно вплинув на свідомість, психологію, моральне здоров'я людей, що позначилось на їх поведінці та вчинках, як під час продовольчої скрути 1946–1947 рр., так і в подальші роки. Багато хто бачив та розумів сутність існуючої державної системи, однак продовжував покійно жити, чи скоріше існувати у звичному ритмі, пристосовуючись до труднощів, залишаючи своє невдоволення при собі. Голод засвідчив, що позбавлене державної підтримки населення було змушене рятуватись самотужки, часто йдучи на злочини та нелюдські вчинки, переступаючи моральні норми. В основному протести проти дій влади виражались у розмовах чи у листах до рідних. Проте серед безпартійних і партійців траплялися й ті, хто відкрито чинив опір владі, знаючи, що за свою непокору, буде жорстоко покараний. Ця категорія громадян, попри пасивність та аполітичність більшості населення, становила потенційну загрозу радянській владі, оскільки при нагоді завжди виражала своє невдоволення нею вчинками та антирадянськими висловлюваннями.

¹ Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1945–1946) // Свободная мысль. – 1992. – № 6. – С. 10–11.

² Єрмак О. Трагічна сторінка історії Полтавщини: Голод 1946–1947 років // Голод 1946–1947 років на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії). Матеріали і документи. – П.: Друкарня «Гротеск», 1996. – С. 8.

³ Маковійчук І., Пилявець Ю. Голод в Україні у 1946–1947 рр. // УІЖ. – 1990. – № 8. – С. 21.

⁴ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1996. – С. 132.

⁵ Там само. – С. 302–305.

⁶ Там само. – С. 303.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3669. – Арк. 1–6.

⁸ Голод в Україні 1946–1947. Вказана праця. – С. 82.

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4560. – Арк. 2.

¹⁰ Хандрос Б. Голод–47. За матеріалами військової цензури та спогадів очевидців // Вінниччина. – 1996. – 26 серпня. – С. 6.

- ¹¹ Голод в Україні 1946-1947. Вказана праця. – С. 112, 139.
- ¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3940. – Арк. 40.
- ¹³ Там само. – Спр. 3496. – Арк. 4.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 4575. – Арк. 6, 42.
- ¹⁵ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.). Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / НАН України, Інститут історії України. – К., 2004. – С. 169.
- ¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3940. – Арк. 40-42.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 42.
- ¹⁸ ДАВО. – Ф.П. 136. – Оп. 13. – Спр. 129. – Арк. 147.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 145-147, 182.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2842. – Арк. 5, 7.
- ²¹ Маковійчук І. Вказана праця. – С. 27.
- ²² Там само. – С. 28.
- ²³ ДАВО. – Ф.П. 136. – Оп. 13. – Спр. 129. – Арк. 21, 90.
- ²⁴ Хандрос Б. Голодомор–47 // Вінниччина. – 1996. – 3 серпня. – С.3.
- ²⁵ Голод в Україні 1946–1947. Вказана праця. – С. 173–174, 181, 185, 205, 213, 215, 217, 229 –231, 248.
- ²⁶ Радянська Україна. – 1947. – 12 лютого.
- ²⁷ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С. 121–122.
- ²⁸ Єрмак О. Вказана праця. – С. 21.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Білас І. . Репресивна каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз: У 2-х кн. Кн. 1. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – С. 339.
- ³¹ Зима В. Соціологія бесправия. Реакція сталінської юстиції на голод в СРСР 1946–1947 гг. // Соціологіческие исследования. – 1999. – № 2. – С. 92.
- ³² ДАВО. – Ф.П. 136. – Оп. 13. – Спр. 99. – Арк. 149–150.
- ³³ Зима В. Вказана праця. – С. 88–89.
- ³⁴ Там само. – С. 97.
- ³⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4557. – Арк. 61.
- ³⁶ Там само. – Спр. 4562. – Арк. 3.
- ³⁷ Там само. – Спр. 4561. – Арк. 2.
- ³⁸ Там само. – Спр. 4978. – Арк. 2–3.
- ³⁹ Там само. – Спр. 4561. – Арк. 11.
- ⁴⁰ Там само – Арк. 36, 44.
- ⁴¹ Кононенко В. Оцінка голоду 1946–1947 років населенням Поділля // Наукові записки ВДПУ ім.М.Коцюбинського. Вип.2. Серія: Історія: 36. наук. праць. – Вінниця, 2000. – С. 178–182.
- ⁴² Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С. 168.
- ⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4561. – Арк. 11; Там само. – Спр. 4978. – Арк. 25-74; Там само – Спр. 4557. – Арк. 28, 33, 39, 64.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 4561. – Арк. 2; Там само – Спр. 4557. – Арк. 38, 65–66, 74.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 4561. – Арк. 1–2.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 4978. – Арк. 27.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 4561. – Арк. 3.
- ⁴⁸ Матушак К. Забрали хліб і вигнали з хати // Молодь України. – 2003. – 13 лютого. – С. 2.
- ⁴⁹ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С. 168.
- ⁵⁰ Матушак К. Про що не писали газети... // Молодь України. – 2003. – 30 лютого. – С. 2.
- ⁵¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4557. – Арк. 64; Там само. – Спр. 4978. – Арк. 2.